

**УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА**

ЕКОКУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ

До року туризму та курортів України

Методичні матеріали

Харків – 2008

ББК 78.34
Е 12

Екокультурний туризм: до року туризму та курортів України ; методичні матеріали / Упр. культури і туризму Харк. облдержадмін., Харк. обл. універс. наук. б-ка ; уклад. Г.В. Бакаєва. – Х. : ХОУНБ, 2008.

В методичних матеріалах „Екокультурний туризм” надається інформація про природні заповідники, парки та пам’ятки природи Харківської області. Вони знайомлять читачів з природно – заповідним фондом Харківської області.

Видання розраховано на всіх, хто цікавиться туристичною Харківщиною.

Укладач	Г.В. Бакаєва
Редактор	Ю.М. Готвянська
Комп’ютерний набір	Г.В. Бакаєва
Комп’ютерна верстка	Г.В. Бакаєва
Відповідальний за випуск	Н.І.Шостко

"Пізнай свій край, себе,
свій рід, свій народ, свою землю –
і ти побачиш свій шлях у життя”
Г.Сковорода.

Відповідно до Указу Президента України від 21 лютого 2007 року №136, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 року, затверджено план заходів у підготовці та проведення у 2008 р. Року туризму і курортів в Україні.

Харківська область – географічний центр Слобожанщини, розташована на північному сході України в лісостеповій і степовій природних зонах, має добре залізничне, повітряне та автомобільне сполучення як із сусідніми областями, так із зарубіжними країнами. Північна частина області розташована на відрогах Середньоруської височини, південно – східні райони – на Донецькій височині, центр, захід та південно – західний район області розташовані на північно – східній частині Придніпровської низовини. Рельєф у більшій частині регіону рівнинний, це північно-східна частина Придніпровської низовини. Серед ґрунтів переважають чорноземи. На півночі області є відроги Середньоруської височини, а на південному сході – Донецької височини. Все це створює сприятливі умови для розвитку пішого, велосипедного, водного туризму.

Найцікавіші об'єкти туризму: Краснокутський дендропарк, Старомерчанський парк. Сковородинівський заповідник, Палацо – парковий комплекс „Шарівка” в Богодухівському районі, екологічний заповідник „Фауна” в Печенізькому районі.

Харківська область – це багатотурний район багато профільного літнього та зимового туризму, масового пізнавально – оздоровчого відпочинку, а також бальнеологічного лікування. Тут поєднуються живописні лісні та степові ландшафти, багаті на мисливську фауну, гриби та ягоди, численні річки, озера й джерела лікування вод.

У Балаклійському, Зміївському, Чугуївському районах області багато лісових озер, пов'язаних з руслами річок. Найбільше озеро Лиман – розташоване неподалік від міста Зміїв. В області побудовано 50 водосховищ загальною площею водного джерела 82,6 тис.га, а також 1908 ставків. Найбільші водосховища – Червонооскільське, Печенізьке та Краснопавлівське. Навколишня краса лісів і лук, чиста вода озер, різноманітність птахів роблять їх одним із місць масового відпочинку та об'єктом туризму. Вздовж берегів простяглися численні облаштовані пляжі для відпочинку. Річки, озера та ставки населяють до 50 видів риби. Найбільш численні – з родини коропових та окуневих.

Система річок Харківської області має певні особливості. Найбільшою річкою області є Сіверський Донець – найбільша річка Лівобережної України (довжина 1053 км). Сіверський Донець починається в Росії у районі міста Білгород, протікає територією Харківської, Донецької, Луганської областей і впадає в Дон у Ростовській області. Великими притоками Сіверського Дінця є Оскіл, Уди, Межова.

Друга група річок – це дрібні степові річки, що майже висихають влітку і течуть від центра області на південь. Усі вони є притоками Дніпра – Багата, Орель, Орчик, Самара та ін. Третя група дрібних річок тече серед луків та лісів на

північному заході області (Коломак, Мерло та ін.). Вони також належать до басейна Дніпра, але впадають у Ворсклу.

Таким чином, на території Харківської області проходить вододіл великих водних систем Європи: Дніпра і Дону. Цей вододіл йде умовно вздовж лінії Золочів – Богодухів – Валки – Нова Водолага – Первомайський – Лозова, а його особливістю є відсутність високих гір, численні мілини на річках. Саме наявність такого вододілу визначила історичні шляхи руху народів і військ через територію Харківської області, наприклад, відомий Муравський шлях з Криму в Україну.

В області є декілька штучних водосховищ, каналів. На Осколі споруджено найбільше водосховище області – Червонооскільське. Воно було побудоване у 1954 році для постачання донецьких шахт водою і простягається від Червоного Осколу (у потужному лісовому масиві на межі Харківської і Донецької областей) на північ на багато десятків кілометрів (до Куп'янська). У деяких місцях ширина водосховища досягає 1-2 км.

Руслами річок Орель та інших степових річок під землею та по поверхні проходить через область канал “Дніпро-Донбас”, на якому є найбільше – Червонопавлівське – водосховище, що входить до системи зрошення полів області.

На півночі області на Сіверському Дінці розташоване Печенізьке водосховище.

На берегах Сіверського Дінця та інших річок розкинулись чудові ліси та заливні луки.

На території області поширені 60 видів тварин, серед яких лисиця, ласка, горностай, вовк, лось, олень благородний, козуля, кабан, 160 видів птахів.

Флора Харківщини багата різноманітними корисними рослинами. Ліси та лісостеп займають 12% території області і розташовані переважно у річищах річок на високих берегах. Основними ціноутворюючими породами є сосна, дуб, ясен високий, в'яз звичайний. У лісах зустрічаються численні види трав, квітів, грибів.

У річках водиться чимало видів риб: щука, карась, товстолобик та ін. В області є також зариблені озера та ділянки риборозведення. А вздовж берегів річок простяглися численні пляжі, красиві місця, наприклад, урочище Коробові Хутори, Фігуровка, місця поблизу населених пунктів Балаклія, Гороховатка, Зміїв, Ізюм, Червоний Оскіл, Червоний Донець.

Місцевість у міжріччях хвиляста, з пологими підйомами та спусками, багато красивих пейзажів: безмежні поля, пагорби та височини з галями. У зелені дерев та кущів ховаються вулиці міст і сіл. Є лісонасадження вздовж доріг і навколо полів.

Багаті чорноземи області утворились, зокрема, у XIII-XVIII століттях завдяки наявності неораної території так званого “Дикого поля”. За кожні 100 років у середньому нарощувалось 25 см благодатного ґрунту.

В області багато слідів поселень людей за останні 10000 років, наприклад, у Богодухівському, Борівському, Валківському, Коломацькому, Краснокутському, Ізюмському районах. Зустрічаються сліди скіфів, хозарів (салтівська культура), сарматів і печенігів (навіть є населений пункт з такою назвою – Печеніги).

З історією слов'ян та Київської Русі пов'язують матеріали розкопок на Удах поблизу Харкова. У 1111 році у районі Ізюму київський князь Володимир Мономах воював з половцями. Через 70 років князь Ігор зупиняється у районі гори Кременець

в Ізюмі, де тоді був умовний кордон Київської Русі. Ця подія відбита епізодом у літописі “Слово о полку Ігореві” (“О, Русская земле, ти уже за спиною...”).

Татари-монголи, що зруйнували ці землі у середині XIII століття, довгий час не дозволяли орати “Дике поле”.

У 1596 році південніше Ізюму була заснована перша російська фортеця – Царборисів. Зберігся меморіальний камінь масою у кілька тонн, який позначив закладення фортеці у 1596-1612 роках.

Освоєння у другій половині XVII століття району, що дістав назву “Слобідська Україна”, представлене назвами багатьох населених пунктів: Балаклія, Васищево, Ізюм, Куп’янськ, Чугуїв та десятками інших. Після 1654 року сюди переселялись з Західної та Північної України цілими селами, іноді навіть давали старі назви новим поселенням (Вільшана, Золочів та ін.).

Склався оригінальний адміністративний устрій – поділ на полки (Харківський, Ізюмський та ін.). Поблизу від оборонних споруд росли села і міста.

На заході області у 1708-1709 роках пройшли військові дії російських і шведських військ, що передували Полтавській битві.

У першій половині XVIII століття були споруджені на півдні області у районі Балаклії, Лозової, Первомайського потужні земельні укріплення – Українська оборонна лінія. Залишки фортець і валів цієї лінії збереглись у Краснограді та інших місцях.

Численні храми у селах і містах стали чудовими архітектурними прикрасами області.

З цим краєм пов’язана творчість всесвітньо відомих видатних творців: філософа і просвітителя Г.С.Сковороди; великого українського гумориста Остапа Вишні; майстра мініатюри світового масштабу М.С. Сядристого; художника І.Ю.Рєпіна, композитора М.В.Лисенка; історика М.І.Костомарова, письменника і драматурга М.П. Старицького та ін.

В області є місця, пам’ятники, музеї, пов’язані з подіями, справами та подвигами династій та окремих осіб, таких як: Данилевські, Донець-Захаржевські, Каразіни, Харитоненки, Шидловські, Л.Кеніг, П.Мартинович, І.Первомайський, І.Рєпін, Г.Сковорода, К.Тренюв, Г.Хоперська, А.Щусев, О.Ярош та ін.

Багато пам’ятників, присвячених подіям громадянської війни і Великій Вітчизняній війни (кургани Слави, братські могили, меморіал у селі Соколове та ін.).

Соціально-економічні ресурси області.

Потужні промислові підприємства у Балаклії (виробництво цементу та будівельних матеріалів), Ізюмі (приладобудування, оптика), Змієві, Лозовій, Куп’янську, Чугуєві (машинобудування та металообробка).

Значні поклади природного газу (Шебелинка, Красноград), вапняку, крейди, інших корисних копалин.

Розвинена переробна та харчова промисловість, які орієнтовані на місцеве сільське господарство.

Головні сільськогосподарські культури: кукурудза, соняшник, пшениця, кормові трави, цукровий буряк, ячмінь та ін. Розвинене садівництво (вишні, груші, суниці, сливи, яблука тощо).

В області функціонує потужна транспортна мережа. Найбільші залізничні станції – Ізюм, Куп'янськ, Лозова. Важливі міжнародні автотраси у Донбас, на Київ, Москву, Сімферополь.

Харківщина має цінні курортологічні ресурси, цілісні природні комплекси з комфортними мікрокліматичними характеристиками. Сприятливі природні умови Харківського регіону зумовили формування та розвиток багатьох санаторно – курортних здравниць.

Мережа санаторних закладів Харкова представлена 96 об'єктами. Загальна місткість закладів курортного лікування складає близько 13205 тис. місць. Кількість дитячих оздоровчих закладів, які розташовані в регіоні становить 1430.

Бальнеологічні ресурси представлені мінеральною водою курорту “Березовські мінеральні води” під Харковом.

Харківський регіон має значні реакційні ресурси, красиві природні ландшафти, ріки, озера і водоймища, мінеральні джерела, що мають цілющі властивості. Регіон також має багаті історичні, архітектурні, природні пам'ятки.

На Харківщині розвивається внутрішній, міжнародний, іноземний туризм, а також екскурсійна діяльність і спортивно – масовий туризм.

Місто Харків – перша столиця України, один з найважливіших політичних, економічних, наукових, культурно – освітніх та релігійних центрів нашої держави. Харків ще й туристичний центр – початковий, кінцевий чи транзитний пункт міжнародних та місцевих маршрутів.

Харків має вагомі об'єктивні передумови, щоб увійти до найбільш розвинутих у туристичному відношенні міст України та Європи. Це унікальне історичне місто з багатою культурною та архітектурною спадщиною, яка має дістати світового значення.

Сьогодні в Харкові діє понад 100 тематичних екскурсійних маршрутів. Туристичними організаціями систематично розробляються нові та оновлюються діючі тематичні екскурсії різноманітної тематики.

Харківський регіон має всі необхідні умови для подальшого розвитку туристської індустрії: вигідне географічне положення, природні умови, історико – культурні, людські і матеріальні ресурси.

Для такого великого промислового та наукового центру, як Харків, бізнес туризм повинен стати найбільш перспективним напрямком. Поєднання ділових програм з культурними та екскурсійними особливо привабливо і позитивно відобразиться на результатах роботи.

Неоціненне значення заповідних куточків природи рідного краю для виховання, освіти та формування екологічного світогляду населення. Тому збереження природного багатства області - найціннішого скарбу народу, є нашим моральним обов'язком перед Землею та людством.

Бібліотечним працівникам радимо запросити читачів в подорож по цікавим містам нашої рідної Харківщини. Важлива роль у популяризації національного багатства належить бібліотечному краєзнавству, мета якого – зібрати, зберегти та

надати читачам інформацію з історії, культури і сучасної життєдіяльності краю. Для цього в бібліотеках бажано проводити краєзнавчу діяльність, насамперед, це:

Години спілкування: „Збережемо наш спільний дім”, „Щастя – це бути з природою, бачити її, говорити з нею”, „Я і природа”.

Географічна вікторина: „Знай і люби природу рідного краю”.

Екологічна вікторина: „Екологія і ми”.

Інтелектуальний аукціон: „Стежками України”, „Дивосвіт”.

Самопрезентація: „Природа моїми очима”.

Виставка: „Природа і ми”, „Дивовижна чудо – природа”. „Чому природа повертає людині почуття дитинства”.

Виставка вікторина: „Заповідними стежками краю”.

Книжково – ілюстративний серпантин: „Світ вічної краси”, „Зелений світ навколо нас”.

Гра – конкурс: „Екологічний бумеранг”.

Дні краєзнавства: „Краю мій рідний”, „По літературній карті Харківщини”.

Екологічна конференція: „Доторкнутись до природи можливо лиш серцем”.

**„МАНДРУЄМО ХАРКІВЩИНОЮ”
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК "ГОМІЛЬШАНСЬКІ ЛІСИ"**

Читець.

„Краса землі моєї осяйна.
Вона близька мені від батька й діда,
Я нею, наче сонцем, відігріта.
І живить душу кожен день вона!”

Н.Супруненко

Ведучий 1. Національний природний парк "Гомільшанські ліси" був створений указом Президента України від 6 вересня 2004 року. Парк розташовано у мальовничому куточку лівобережної України, у долині річок Сіверський Донець та Гомольша, на відстані 45 км від міста Харкова.

Перші "заповідні" об'єкти на території нинішнього парку виникли ще за часів Петра I, коли тут був затверджений "Заповідний корабельний гай". Починаючи з 1914 року, вчені Харківського університету на чолі з професором В.М. Арнольдї пропонували надати цій території заповідний статус, оскільки вона являє собою цінний резерват рідкісних, реліктових та ендемічних видів рослин та тварин.

Національний парк "Гомільшанські ліси" є одним з найбільш мальовничих районів Лівобережної України. Повноводний Сіверський Донець, річка Гомольша і численні озера, прибережні "гірські" кручі і широкі тераси, вікові дуби, гаї і соснові бори, квітучі галявини і луки - все це надає місцевості особливу, неповторну красу.

Читець.

«Мій рідний край, моя земля
велика – превелика.
Є в ній степи, ліси, поля.
моря, і гори, й ріки.»

Н.Забіла.

Ведучий 2. Парк було створено з метою збереження, відтворення та раціонального використання типових і унікальних лісостепових природних комплексів долини р. Сіверський Донець.

Цікавими гідрологічними пам'ятками є старинні озера та болота, такі як озеро Біле (довжина 1122 м, найбільша ширина - 297 м, площа 19,6 га), затока Косач (залишок старого русла р. Сіверський Дінець) та ін.

На високому правому березі р. С.Дінець зростають широколистяні ліси - кленово-ясенево-липові діброви. На третій піщаній терасі лівого берега річки переважають соснові бори та субори. Діброви національного парку є одними з найкращих на Лівобережній Україні. До наших часів збереглося біля 500 га лісу віком 130-150 років, зустрічаються окремі 200-300- річні дуби та найстаріший дуб на території України, якому майже 600 років. На старовинному Муравському шляху,

який колись проходив біля цієї території, збереглося біля десятка дубів-велетнів, вік яких сягає 350 років.

Територія парку лежить на південній межі Лівобережного лісостепу, а тому відрізняється значним флористичним багатством. Всього тут налічують близько 1000 видів судинних рослин. Перелік рідкісних рослин становить 132 види, з яких 37 видів - це рослини нагірних дібров, 34 види - рослини борової тераси, 31 вид зустрічається на заплавних луках та 30 - степових видів. До Червоної книги України та міжнародних "червоних" переліків занесені: хвощ великий, цибуля ведмежа, в'язіль стрункий, що є реліктовою рослиною дольодовикового періоду, аконіт дібровний (ендем басейну С.Дінця), вороняче око, любка дволиста, костриця висока, костриця шорстколиста гніздівка звичайна, гронянка півмісяцева, зозулинні сльози яйцевидні, зозулинець болотний, ковила волосиста та дніпровська, косаріки тонкі, рябчик малий і ін.

Цей природний комплекс сприяє розвитку різних видів наземних хребетних тварин. Тут зустрічається близько 20 видів земноводних та плазунів. На піщаних кучугурах по узліссях бору мешкає рідкісна різнобарвна ящурка - плазун, що зберігся у незмінному вигляді з дольодовикового періоду.

Читець.

«Любіть тварин маленьких і великих.
В далеких лісі, поруч у селі.
Любіть усіх – приручених і диких-
Ми з ними не самотні на Землі.»

Ведучий 1. Майже 130 видів птахів мешкає у парку, більша частина з них має статус рідкісних у Європі. Зустрічаються рибалочка голубий, бджолоїдка, сиворакша, вивільга. На заплавних луках зустрічається деркач - вид, занесений до Червоної книги Міжнародної спілки охорони природи (МСОП), до Європейського Червоного списку і є дуже рідкісним у країнах Західної Європи. Гніздяться тут великі хижі птахи, занесені до Червоної книги України - орел-могильник та орлан-білохвіст, скопа, яструб-тювик, змієїд, великий підорлик та орел-карлик. У кронах дерев, дуплах та штучних гніздівлях можна зустріти сіру та вухату сов, хатнього сича, голуба-синяка та інших. У заплаві гніздяться лиска, водяна курочка, чайка, шилохвіст та ін. Над плесами ширяють річкові крячки, мартини, є багато берегових ластівок, що будують нори у крутих берегах С. Дінця. Тут зустрічаються чаплі сіра та руда, журавель сірий.

У затоці Косач мешкають багато видів водоплавних птахів. У цих місцях звичайно трапляються крижні, бугайчики. Саме тут розташована колонія сірої чаплі - у різні роки тут нараховувалося до 100 гнізд цього птаха.

Читець.

«І ні стеблинку, гілку чи травинку
Я не ображу: це – страшений гріх!
Бо в кожній з них живе тримка живинка,
Що світиться довірою до всіх...»

Ведучий 2. На території масиву мешкає низка рідкісних та зникаючих видів тварин, занесених до міжнародних "червоних" списків та Червоної книги України. Тут зустрічаються європейська норка, видра річкова, борсук, горностай, 10 видів кажанів: вечірниця мала, нічниця ставкова, вечірниця велетенська, вухань бурий і ін., гоголь, яструб-тювик, пугач, мідянка, гадюка степова, ялець Данилевського, вирезуб, стерлядь. На території парку відмічено 40 видів комах, занесених до Червоної книги України: скарабей священний, дозорець-імператор, вусач мускусний, жук-олень, ведмедиця Гера, стрічка орденова блакитна, каптурниця срібляста, бражник мертва голова, бражник дубовий, джміль вірменський, рофітоїдес сірий і ін.

Ведучий 1. На території національного природного парку "Гомільшанські ліси" розміщені десятки археологічних пам'яток (дві з них: Великогомільшанське та Сухогомільшанське городища мають Європейське значення), відкриті (селища) городища, кургани-могильники та інші пам'ятки культури різних археологічних епох - від неоліту (VI-III тис. до н.е.) до епохи Київської Русі.

Велику історичну цінність має Великогомільшанське городище, обнесене земляним валом з курганням могильником (більш тисячі курганів та інших пам'яток скіфського часу VI-III ст. до н.е.) та Сухогомільшанський археологічний комплекс з середньовічними оборонними стінами, оселями, поховальними спорудами VIII-X ст., залишки яких збереглися до наших часів.

Між селищами Коропове та Гайдари розміщене кам'яне городище "Коропове". З трьох сторін воно обнесено ровами і валами з залишками кам'яних стін. Проведені розкопки показали що воно двошарове, нижній шар відноситься до скіфського періоду, а верхній - до роменської культури VIII-X століть.

До сьогодення збереглися також і залишки Свято-Миколаївського монастиря, заснованого у 1648 році запорізькими козаками, який був останнім осередком волелюбного козацтва на Україні.

Гармонійне сполучення природного ландшафту і культурно-історичних пам'яток та лікувально-кліматичні умови обумовлюють високий рекреаційний потенціал парку й створюють можливості для відпочинку та екотуризму. Національний природний парк "Гомільшанські ліси" запрошує на пішохідні екологічні та краєзнавчі маршрути: "Сіверсько-Донецькі крутосхили", "Дубовий Гай", "Козача гора".

Загальнозоологічні заказники загальнодержавного значення

«Бурлуцький» та «Катеринівський»

Читець.

„Чіпкий чебрець, чуприна чагарів.
Рядно ріки, рухливої, рябої.
Джмелиний день до денця догорів,
Годиною голубив голубою,

Злітають залпом зорі золоті.
Цвіркун царює, цокотять цикади.
Прошелестять по полю – полотні
Козачі – кураями – кавалькади”

В.Романовський.

Ведучий. Заказники в Великобурлуцькому районі створені у 1977 році для охорони поселень реліктового виду тварин — бабака, що збереглися на ділянках яружно-балкової системи із залишками цілинної степової рослинності, представленої чагарниковими та справжніми різнотравно-типчакowo-ковилловими степами з фрагментами рідкісних угруповань. Серед них — занесені до Зеленої книги України формації ковили волосистої та мигдалю низького. Тут зустрічаються рідкісні види рослин: сон чорніючий (Червона книга України), горицвіт весняний, барвінок трав'янистий, гоніолімон татарський, ломиніс цілолистий, льон жовтий та інші рідкісні види рослин (Червоні списки Харківщини).

На території заказників представлені степові, лучні та водно-болотні фауністичні комплекси хребетних тварин з низкою рідкісних видів, занесених до Європейського Червоного списку (вовк, видра річкова, перев'язка звичайна, сліпак звичайний, деркач), до Червоної книги України (тушканчик великий, мишівка степова, тхір степовий, перев'язка звичайна, видра річкова, горностай, борсук, журавель сірий, лунь польовий, боривітер степовий, сорокопуд сірий, гадюка степова), Червоних списків Харківщини (бабак, бугай, бугайчик, лелека білий, куріпка сіра, лунь лучний, шуліка чорний, боривітер звичайний, рибалочка, жайворонок степовий, черепаха болотяна).

На цілинних степових ділянках зустрічаються рідкісні види комах, занесені до Червоної книги України (дибка степова, мелітурга булавовуса, сколія степова, рофітоїдес сірий, вусач земляний хрестоносець, махаон).

ПЕЧЕНІЗЬКИЙ РАЙОН

Читець.

„Колись було тут сиве Дике поле,
Шуміла ковила, свистіли байбаки,
І одиноке перекотиполе
Із вітром гралось в травах залюбки.”

О.В.Козир

Ведучий. *Печенізьке поле...* Це земля, овіяна легендами й оспівана поетами. Це колоритний куточок української землі, який можна вважати справжньою перлиною нашого краю. Тут мальовничі ландшафти, багата флора і фауна, понад 500 видів рослин, 340 видів птахів та звірів. Окрасою краю є Печенізьке водосховище.

Типова для регіону балкова система, врізана у підвищене плато, на межі степової та лісостепової зон з характерним рослинним і тваринним світом. На території парку представлені степові, лучні, болотні та деревно-чагарникові фауністичні комплекси з цілою низкою рідкісних видів. Серед наземних хребетних

тут зустрічається 6 видів, занесених до Європейського Червоного списку (деркач, орлан-біло-хвіст, сліпак звичайний, перев'язка звичайна, видра річкова, вовк), 18 - до Червоної книги України (тхір степовий, горностаї, борсук, видра річкова, тушканчик великий, мишівка степова, журавель сірий, кулик-довгоніг, хохітва, підорлик великий, орел-карлик, лунь польовий, орлан-білохвіст, огар, шпак рожевий, сорокопуд сірий, гадюка степова, мідянка), 14 - до Червоних списків Харківської області (бабак, бугай, бугайчик, чепура велика, чапля руда, лелека білий, куріпка сіра, шуліка чорний, лунь лучний, боривітер звичайний, сова болотяна, рибалочка, си-воракша, черепаха болотяна). На території РЛП «Печенізьке Поле» створений унікальний Центр по розведенню рідкісних та зникаючих видів птахів, занесених до Європейського Червоного списку, Червоної книги України (дрохва, огар, казарка червоногола, журавель степовий тощо.). На базі Центру здійснюється міжрегіональна науково-практична програма «Збереження степу та відновлення східно-європейської популяції дрохви»

БОГОДУХІВ

Читець.

„Богодухове! Назва твоя – від Бога.
Від Всевишнього, від Духу Святого.
Назва твоя – чоловічого роду.
Тож лице твоє – чоловіче.
Лице твоє – батьківське.”

Ведучий 1. Місто на заході Харківської області, розташоване на річці Мерло. У XVII столітті Богодухів – сторожовий пункт на південних кордонах Росії. Назва пов'язана з небезпекою для життя цієї місцевості, бо тут були глухі ліси, неходжені стежки, так що можна було за певних обставин “віддати Богу душу”.

Влітку 1943 року в цих місцях йшли важкі танкові бої.

Неподалік від Богодухова жив відомий мандрівник XIX століття Євген Ковалевський, що подорожував Африкою, Сербією, Чорногорією, був відомим ученим.

Ведучий 2. В селі **Шарівка** Богодухівського району – найбільший садово-парковий комплекс Харківської області, що був закладений у 1800 році. Змінювались його власники. Він перебудовувався. У 1900 році новий власник Леопольд Кеніг перебудував палац (у ньому чудовий камін, дубова бібліотека, прекрасно влаштована головна зала). Кеніг привів до ладу й величезний парк: побудував терасу, зробив водоустрій. У цьому парку на спуску до одного з озер росте 600-річний дуб.

Парк умовно поділяється на дві частини. Великі за площею широкі алеї півколом оточують палац. Навпроти розкішної свого часу білої тераси за містками через озеро розбиті липові алеї, зроблені декоративні насадження дерев. Справа від палацу насадження дерев на схилах височини приводять до найбільшого з озер, яке

оточене куртинами широколистих та хвойних рослин. Озеро непомітно переходить у струмок з маленькими містками.

Зміїв

Читець.

„...Давайте вспомним всех участников сражений.
Кто смог в кровавой схватке нечисть одолеть,
Кто в бой за Харьков шел, чтоб день освобождения
Настал на политой святою кровию земле»

Митрополит Никодим

Ведучий. По течії річки Межова, українська назва якої (рос. Мжа) пов'язана з вододілом Дону і Дніпра, знаходиться село Соколове. У ньому 8 березня 1943 року в оборонному бої частин Червоної Армії вперше взяла участь чехословацька бригада полковника Л.Свободи. Бій був дуже важким, але він дозволив – дорогою ціною втрат, смертей, поранень – загальмувати просування німців до Харкова.

Соколове на кілька десятиліть стало символом дружби СРСР та Чехословаччини. Тут розташований музей бойової радянсько-чехословацької дружби з діорамою бою 8 березня 1943 року, пам'ятником Отакару Ярошу (командир роти, чех, що загинув у цьому бою, посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу), пам'ятниками на братських могилах.

Недалеко від села Соколове знаходиться село Таранівка, поблизу якого на залізничному перехресті (тепер – Широніне) не укомплектований взвод лейтенанта П.Широніна кілька годин бився з німецько-фашистськими літаками, танками, артилерією та автоматниками. Майже всі “широнінці” загинули. Й усі вони були нагороджені золотими зірками Героїв Радянського Союзу. На місці бою побудовано пам'ятник.

Вовчанськ

Ведучий1. Місто розташоване на півночі області на березі Печенізького водосховища біля впадіння річки Вовча у Сіверський Донець. Навколо – курортна зона: ліси, пляжі, бази відпочинку. На степових ділянках розбито плодові сади.

Батьківщина драматурга К.Треньова та полум'яної революціонерки, вчительки Ганни Хоперської (у Харкові на її честь названо одну з вулиць – Ганни).

Читець.

Погасли кострища стоянок.
У землю пішли племена.
Забрали в холодні кургани
сокири, мечі й письмена.
Стмяніли браслети і гребені.
розпались намиста казки,
що їх одягали древні
смагляві юні жінки.
І келихи срібні, і чаші,

що йшли по колу колись,
покрилися порохом часу
і холодом тліну взялись...
Та, може, мені здалося –
а час не все перемиг.
На чашах тепло збереглося
тих вуст, що торкалися їх.
І в пута тяжкі клинописні
закована з давніх-давен
їв степу оживає пісня
давно замітих племен.

Ліна Костенко.

ВЕРХНІЙ САЛТІВ

Ведучий 2. Вовчанського району. На березі Дінця реконструйоване городище V-VIII століть. Матеріали розкопок дали назву салтівській культурі як особливому устрою життя людей того часу. Городище належить до археологічних цінностей світового значення. З Салтівською культурою пов'язують предків дагестанців. Очевидно, вже в той час існували звичаї, близькі до мусульманства.

ЗОЛОЧІВ

Читець.

„Забутими шляхами менестрелів,
Народних лірників і кобзарів
Іду я від оселі до оселі
По Слобожанщині, землі батьків.”

П.Василенко.

Ведучий. Розташований біля витоків річки Уди на сході Харківської області. Місце перемоги козаків полковника Дінця над татарами у 1680 році. У Золочівському районі знаходиться музей-заповідник народного мандрівного філософа Григорія Савича Сковороди (1722-1794). Так сталося, що він провів у Сковородинівці останні дні життя. Могила Сковороди відзначена каменем з відомим його афоризмом “Світ ловив мене, але не спіймав”. У старовинному парку росте дуб Сковороди. Філософ любив розмірковувати, сидячи під ним. Поряд є тихе озеро. Трохи далі – пам’ятник мислителю. Сковорода майже 30 років мандрував Україною, передаючи та збираючи мудрі думки, історію, корисні поради, досвід підтримання здоров’я. Йому було про що поговорити. Він змінив декілька професій, побував у столицях європейських держав, добре знав звичаї, культуру, релігію. Він усно розповідав свої твори, які сумлінно переписували його слухачі. Через 200 років буде видане п’ятитомне зібрання творів філософа.

Сковорода був незвичайною, високодуховною людиною. Існує легенда, що він навіть передбачив день своєї смерті.

ІЗЮМ

Читець.

«Квітне – веснує земля.
рястом синіють поля.
В небі, у ріках блакить,
Як цю красу не любить?»

М.Сингаївський.

Ведучий 1. Розташований біля підніжжя найвищої в області гори Кременець на звивистому березі Сіверського Дінця. Неподалік у нього впадає Оскіл. Місце оточене дуже густими лісами, які чергуються з численними височинами, степовими розораними ділянками.

Відомий більше 500 років брід через Донець у районі Ізюму дав назву стежці – Ізюмська сакма.

Мабуть, це найкрасивіші пейзажі у Харківській області. Не випадково територія гори Кременець оголошена заказником. Його площа – понад 100 га.

До визначних пам'яток Ізюму відносять також Покровську церкву XVII століття, меморіал на честь захисників Ізюмського плацдарму.

Це батьківщина художника Сергія Івановича Васильківського (1854-1917), який поетично оспівав Слобідську Україну у своїх картинах. Могила Васильківського знаходиться у Молодіжному парку в Харкові.

Червоний Оскіл в Ізюмському районі – містечко, недалеко від якого була фортеця Цареборисів. Гідними уваги є дамба Червонооскільського водосховища, заповідні соснові ліси – місця відпочинку, риболовлі, полювання.

Ізюмський дендропарк – частина природно-заповідного об'єкту «Гора Крем'янець», куди входять пам'ятники-меморіали та захисні лісові насадження. Ізюмський дендропарк – одна з визначних природних пам'яток Харківської області – був створений лісівниками на покинутих землях, на місці пустирів та кар'єрів.

Ведучий 2. На правому березі р. Сів. Донець здалека видніється гора Крем'янець - куполоподібне підняття Донецької височини. Її основу складає товща вапняків з прошарками кремнію, який здавна використовували в побуті. Ця гора піднімається до висоти 218м над рівнем моря і є майже найвищим геологічним утвором Харківщини. Саме звідси князь Ігор почав свій похід проти татарської навали, описаний у всесвітньо відомому творі «Слово о полку Ігореве». Тут ще в XVII сторіччі була побудована Ізюмська фортеця з бастіонами, ровами, валами. Під час Великої Вітчизняної війни за володіння цією висотою відбувалися відчайдушні бої. Зараз над нею підвищується монумент Слави воїнам-визволителям.

На схилах Крем'янця зростають численні рідкісні степові й ендемічні крейдолілюбні види рослин. Незабутнє враження залишає своєрідні екзотичні дерева та чагарники, що зростають в дендрологічному парку на площі 4,2 га.

Оголювання верхньокрейдяних та юрських порід на Крем'янці з кораловими біогермами, конкреціями кремню, фосфориту мають велику наукову цінність. Спеціалісти-геологи відносять це місце до еталонів з вивчення верхньокрейдяних та юрських відкладень північно-західного Донбасу.

Роботи зі створення захисних насаджень на крейдяній горі проводились у важких умовах на кам'янистих схилах. Колись кам'яниста, зранена бомбами та снарядами земля сьогодні вкрита лісом.

У 1965 р. з ініціативи директора лісгоспу, заслуженого лісовода Я. В. Добрушина на території меморіальної зони біля підніжжя гори Крем'янець на південно-східному її схилі на площі 4,5 га був закладений дендрологічний парк.

Саджанці для дендропарка були привезені з різних дендраріїв України - «Софіївки» (Черкаська область), «Веселих Боковеньок» (Кіровоградська область), «Тростянця» (Чернігівська область), а також із Київського, Микитського та Харківського ботанічних садів. Багато рослин отримано з Краснокутського дендропарку, який має 200-річну історію акліматизації рослин.

Ціною великих зусиль та самовідданої праці лісоводів приживалися екзоти. Ця наполеглива праця лісоводів була винагороджена.

Читець.

„Ми живемо думками в Україні.
Де б ти не був – у горах чи в долині,-
Вона тебе, як мати, зустріча...
А ти завжди їй був хорошим
сином?...
Все менше сон – трави і горицвіту.
Все більше бур'яну... Що з ним
робити?
Рук не шкодуючи, з корінням
виривай –
Без боротьби у світі не прожити!”
Н.Супруненко.

Ведучий. Сьогодні у дендропарку росте понад 200 видів інтродуційних деревинно-чагарникових порід, батьківщина яких Америка, Китай, Японія, Дальній Схід, Балкани. Серед них є рідкісні та зникаючі види, які занесені до Червоної книги: ліщина деревовидна або ведмежий горіх, біота або плоскогілочник східний, кизильник блискучий, яблуня Недзвецького, тис ягідний, берека, бузок угорський.

КРАСНОКУТСЬК

Читець.

„Називаю тебе так і лагідно
Пломеніють слова, наче мак.
Запорожці, далекі прадіди,
Зак расу нарекли тебе так.
Зупинись на пагорбі стомлено
В час, як степ і левади цвітуть.
Гомоніли захопленим голосом:
„Мальовнича земля... Красний кут”.

Ведучий 1. У 1709 році по річці Мерла проходила бойова лінія шведських і російських військ. Недалеко від Краснокутська (поблизу села Городне) відбулась битва росіян зі шведами.

Краснокутськ – батьківщина історика та юриста М.Ковалевського, який відомий своїми працями у Європі, з ним, наприклад, переписувався К.Маркс.

Частину земель поблизу Краснокутська російська імператриця Катерина II подарувала Назару Каразіну. Обидва його сини прославили ці землі.

Василь Назарович Каразін заснував Харківський університет у 1805 році. Пам'ятник йому стоїть біля сучасної будівлі університету. В.Н.Каразін був енциклопедично освіченим вченим – фізик, біолог, географ, технолог. Він передбачив напрямки та результати наукових і технічних досягнень. Це стосувалось, наприклад, метеорологічних спостережень, переробки сільськогосподарських продуктів.

Іван Назарович Каразін став видатним перетворювачем природи. Він культивував до кліматичної зони Краснокутська багато видів дерев. З 1793 року ним був замислений і реалізований проект заснування дендропарку в своєму маєтку Основинці у Краснокутську. Ним були зібрані сотні порід дерев, кущів, квітів. Рослини привозились з Японії, Китаю, Америки, Бразилії, Мексики, європейських країн. За даними 1833 року, в дендропарку І.Каразіна було 202 види та форми декоративних рослин і близько 600 сортів плодових. Відзначимо хоча б переможну ходу американського до того невідомого клена по Україні після його появи в Основинцях.

Розбиваючи дендропарк, І.Каразін використав природний рельєф, провів роботи з відведення води, підготував два ставки з особливим кліматом.

Читець.

«Тихесенько вітер віє,
Степи. лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.»

Т.Шевченко

Ведучий 2. З 1858 року Іван Іванович Каразін – син І.Н.Каразіна – продовжив практичну роботу в дендропарку: збільшив його площу до 16 га, довів кількість видів і форм декоративних рослин до 540, а плодових – майже до 1000.

У 1901 році на Паризькій виставці експонати дендропарку одержали медалі.

У парку на високому тихому місці знаходяться могили батька й сина Каразіних.

Сьогодні у парку приблизно 300 видів і форм декоративних рослин. До дендропарку прилягає Краснокутська станція садівництва, на величезній території якої вирощуюються фрукти. Тут же працює “Музей яблук”.

Читець.

«Спасибі людям, що зростили ліс:
За всі дуби, ялинки в пишнім гіллі
І за красу отих зелених кіс,
В яких стоять гнучкі берізки білі.

М.Познанська

Ведучий 1. Володимирівка Краснокутського району розташована на березі Мерли у старовинному дубовому лісі. У 1884 році тут був закладений парк, названий П.Харитоненком Наталінським. За 30 років родиною відомого промисловця були вкладені кошти, щоб перетворити це місце на шедевр садово-паркової архітектури кінця XIX-XX століть. У парку є багато стилізованих елементів (в'їзні ворота, палац, водонапірна башта, манеж, алеї, мармурові леви, половецькі кам'яні баби та ін.). Старезні дуби, яким 300 і більше років, поєднуються з сосновими насадженнями.

До 1911 року за проектом О.Щусєва у Наталінському парку була збудована церква дивовижних форм. Вона стала видатним твором архітектури в області. Архітектор створив свій шедевр за мотивами давньоруських храмів. Фасад церкви прикрашений найскладнішою різьбою по камінню за темами Священного писання, життя Святих.

Ведучий 2. Пархомівка відома картинною галереєю, розташованою у старовинному будинку, який належав Л.Кенігу на початку XX століття.

Пархомівська картинна галерея – це один з відомих художніх музеїв України. Тим цікавішою є історія її виникнення зі звичайного шкільного музею. Зусиллями вчителя місцевої школи та учнів у 1960-1970-х роках почалось листування з художниками і картинними галереями багатьох країн. Подаровані дітям картини та інші твори мистецтва стали першокласною колекцією до кінця 1980-х років.

У картинній галереї понад 2000 картин, серед них є роботи відомих майстрів.

Чугуїв

Ведучий 1. Чугуїв заснований у 1638 році як фортеця на високому березі Сіверського Дінця. З високої гори у центрі міста відкривається багатокілометрова панорама лісів, сіл, доріг. Місце підпорядковане законам краси. Разом з тим наявність глибоких ярків дозволило у XVII столітті спорудити тут неприступну фортецю.

Майже 400 років Чугуїв залишається ніби військовим містечком. З першої половини XIX століття він став центром військових поселень, про що свідчить план вулиць, будівель того часу. Збереглись споруджені тоді міцні будівлі військового і цивільного призначення. Завдяки ним центральна площа міста стала музеєм історичної архітектури.

Чугуїв – батьківщина художника Іллі Рєпіна (1844-1931). Увіковічене місце, де народився майбутній автор картин “Запорожці пишуть письмо турецькому султану”, “Бурлаки на Волзі”, пейзажів рідного Дінця. Є музей-заповідник, пам'ятник, Рєпінські місця.

Поблизу Чугуєва є потужна теплова електростанція “Есхар”. Це ще й улюблене місце відпочинку харків’ян, спортсменів. На теплій воді місцевої затоки можна тренуватись у веслуванні до настання морозів.

Ведучий 2. *Село Кочеток* у Чугуївському районі на Сіверському Дінці славиться краєвидом. Тут відновлено місцеву церкву, яка стоїть на горі і яку видно на багато кілометрів. У Кочетку також розташовано стратегічний об’єкт водопостачання – водозбірник, від якого йдуть потужні труби водопроводів у Харків. Тут створено унікальний “Музей води”.

Читець.

„Ріки безмовність, вкритої лататтям,
Приємна свіжість прохолодної трави –
Оце і є звичайне світле щастя,
Якого мало, хоч віки живи!”

Н.Супруненко

Ведучий1. Неподалік від Чугуєва в урочищі “Фігуровка” побудовано багато баз відпочинку. Серед них – спортивно-оздоровчий табір “Політехнік” Національного технічного університету “ХПІ”. Густий нескінченний сосновий ліс, чисте повітря, тиша, спокійна річка приваблюють не одне покоління студентів, викладачів, дорослих та дітей.

„Наш неповторний загадковий світ.”

Вікторина

1. Які Ви знаєте легенди про виникнення Харкова? (Одна із легенд розповідає, що місто заснував козак Харитон або Харько; другу легенду подарував нам український письменник і драматург Григорій Квітка – Основ'яненко в історичному нарису „Заснування Харкова”; існує ще одна версія Д.І.Багалія, що столиця Слобожанщини заснована переселенцями із Правобережної України, отаманом у них був Іван Каркач.)

2. Коли було відкрито природничо – науковий музей Європи – нині музей природи? (1808р.)

3. Які шляхи пролягали через наш край? (Муравський, Ізюмський, Коломацький).

4. Назвіть найбільші водосховища Харківської області. (Червонооскільське, Печенізьке та Краснопавлівське.)

5. Яка найбільша річка області?, назвіть її притоки. (Сіверський Донець – найбільша річка Лівобережної України (довжина 1053 км). Сіверський Донець починається в Росії у районі міста Білгород, протікає територією Харківської, Донецької, Луганської областей і впадає в Дон у Ростовській області. Великими притоками Сіверського Дінця є Оскіл, Уди, Межова.)

6. На території якого району знаходиться городище V-VIII століття? (На березі Дінця в Верхньому Салтові Вовчанського району реконструйоване городище V-VIII століть. Матеріали розкопок дали назву салтівській культурі як особливому устрою життя людей того часу. Городище належить до археологічних цінностей світового значення.)

7. Сліди яких стародавніх поселень зустрічаються на нашій території? (Скіфів, хозарів (салтівська культура), сарматів і печенігів (навіть є населений пункт з такою назвою – Печеніги).

8. В якому році на території Харківської області була заснована перша російська фортеця – Царборисів. (У 1596 році південніше Ізюму була заснована перша російська фортеця – Царборисів. Зберігся меморіальний камінь масою у кілька тонн, який позначив закладення фортеці у 1596-1612 роках.)

9. Назвіть імена всесвітньо відомих видатних творців нашого краю.(філософ і просвітитель Г.С.Сковорода; біолог, лауреата Нобелівської премії І.І.Мечникова; великий український гуморист Остап Вишня; майстер мініатюри світового масштабу М.С. Сядристий; художник І.Ю.Рєпін, композитор М.В.Лисенко; історик М.І.Костомаров, письменник і драматург М.П. Старицький та ін.)

10. Назвіть, будь ласка, місця, пам'ятники, музеї, пов'язані з подіями, справами та подвигами династій та окремих осіб, таких як: Данилевські, Донець-Захаржевські, Каразіни, Харитоненки, Шидловські, Л.Кеніг, П.Мартинович, І.Первомайський, І.Рєпін, Г.Сковорода, К.Трен'єв, Г.Хоперська, А.Щусев, О.Ярош та ін.

11. Де розташований національний природний парк "Гомільшанські ліси", що Ви знаєте про нього?

ВИДИ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Природні і рекреаційні ресурси туризму в Харківському регіоні:

1. Національні природні парки (Гомільшанські ліси);
2. Регіональні ландшафтні парки (Великобурлуцький степ, Печенізьке поле);
3. Заказники (Бурлуцький загально зоологічний заказник загальнодержавного значення, Вовчанський ботанічний заказник загальнодержавного значення, Катеринівський загально зоологічний заказник загальнодержавного значення.
4. Заповідні урочища;
5. Пам'ятки природи;
6. Ботанічний сад Харківського національного університета ім.Каразіна;
7. Дендрологічні парки (дендропарк Харківського державного аграрного університету, Ізюмський дендропарк);
8. Парки – пам'ятки садово – паркового мистецтва загальнодержавного значення (Краснокутський дендропарк, Литвинівський дендропарк, Наталіївський парк, Старомерчанський парк, Шарівський парк);
9. Водні рекреаційні ресурси туризму.

**КУЛЬТУРНО–ІСТОРИЧНІ РЕСУРСИ ТУРИЗМУ В ХАРКІВСЬКОМУ
РЕГІОНІ**

1. Пам'ятки історії (українська укріплена лінія – історична пам'ятка інженерного мистецтва 18ст.);
2. Пам'ятки архітектури та містобудування;
3. Пам'ятки археології;
4. Музейно – колекційні ресурси.

ЕКСКУРСІЙНІ МАРШРУТИ ХАРКІВЩИНИ

Комплексні оглядові екскурсії:

- Харків від фортеці до столиці
- Харків оновлений

Історичні екскурсії:

- Древній Харків

Археологічні екскурсії:

- Донецьке городище
- Історико – археологічний заказник
- „Верхній Салтів”

Архітектурні екскурсії:

- О.М.Бекетов і Харків

Літературно – меморіальні екскурсії:

- Сквородинівка
- Харків літературний

Природничі екскурсії:

- Харків ботанічний
- Краснокутський дендропарк
- Страусинова ферма в с.Високом

Воєнно–патріотичні екскурсії:

- Соколово – Таранівка
- Меморіали Харкова
- Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни

Релігійні екскурсії:

- Храми Харкова
- Борисо – Глебський жіночий монастир
- Покровський чоловічий монастир

Мистецтвознавчі екскурсії:

- Чугуїв – Кочеток
- Пархомівка

ІСТОРІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ НА ХАРКІВЩИНІ

Заповідна справа на Харківщині має глибокі корені, її витoki беруть початок ще у XVIII столітті. Першим об'єктом майбутньої мережі ПЗФ області можна вважати ботанічний сад Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, закладений у 1804 році. В цьому ж столітті створюється ціла низка парків — перлин майбутнього ПЗФ: дендропарк у Краснокутську, ландшафтні парки в Наталівці, Шарівці та Старому Мерчику. Наприкінці XIX століття, в 1895 році в м. Харкові був заснований зоологічний парк.

Наступний етап розвитку заповідної справи на Харківщині в XIX столітті характеризується виявленням рідкісних видів тварин, рослин та незайманих куточків дикої природи.

Дослідження рідкісних видів тварин на території колишньої Харківської губернії в середині XIX століття започаткував професор зоології Харківського університету О. В. Чернай. Він відзначав, що бабаки тоді були звичайними в околицях Костянтинограда (нині Красноград Харківської області) та у верхів'ях р. Орчик. Заданими цього автора, у ті роки в околицях м. Харкова, у річках Немишля та Мож мешкала хохуля звичайна — один з найцікавіших і нині рідкісних звірів України. Цей ендемічний для Середньоросійської височини, зникаючий вид, релікт третинного періоду, був розповсюджений у долині Сіверського Дінця.

Відомий зоолог М.А. Зарудний у 1892 р. описав фауну птахів долини р. Орчик. Він відзначав, що в той час дрохва і стрепет тут були звичайними видами і гніздилися у цілинних степах.

Видатний ботанік і географ, професор Харківського університету А.М. Краснов ще понад 100 років тому попереджав про поступове зникнення ковили та інших видів рослин - одвічних, типових представників степової флори України.

Інтенсивне вивчення незайманих куточків природи Харківської губернії проводило Харківське товариство аматорів природи (ХТАП) (1911-1918 рр.), яке очолював невтомний природо охоронець, видатний ботанік В. І. Талієв. Створюючи в цьому товаристві секцію місцевої природи, він відзначив: «Харківська губернія виділяється такою ж білою недослідженою плямою, як зображені на старих картах центральні частини Африки і Австралії». Першочерговим завданням товариства було виявлення та опис найцінніших природних територій Харківської губернії. В цей час була виконана безпрецедентна за своїми масштабами робота з опису пам'яток природи Слобожанщини. Так, В. Я. Шидловський між станціями Лихачове та Краснопавлівка описав Мовчанівський степ. М. В. Клоков знайшов і дослідив торф'яне болото з північною рослинністю в долині р. Красної між станціями Кремінна і роз'їздом Бунчужний; М.І. Котов - Кочинівський степ біля м. Куп'янськ; К.А. Угринський - Кир'янівський степ. Палеонтолог О. С. Федорівський виявив декілька місць знаходження викопних тварин (Пісочин, Павлівка), а також описав сфагнове болото біля с. Гаврилівка. М. Шингарьов у 1913р. вперше дав опис мальовничого куточка природи в околицях с. Коропове - «Харківської Швейцарії».

Одночасно проводилася інвентаризація рослинного та тваринного світу. В.І. Талієв, Г.І. Ширяєв, К.А. Угринський, Є.М. Лавренко вперше звернули увагу на

рідкісні та зникаючі види рослин Харківщини. Зоологи В.Г. Аверін, П.Г. Гірчич, Г.О. Бризгалін, М.І. Гавриленко виявили багато рідкісних видів птахів. Професор Г. Гадд описав іхтіофауну наших водойм, В.В. Редикорцев, В.Г. Аверін, В.Я. Шидловський, М.І. Котов - весняну та осінню ентомофауну околиць м. Харкова. Інформація про досліджені найцінніші території, флору та фауну Слобожанщини публікувалася на сторінках друкованого органу Харківського товариства аматорів природи - «Бюллетеня Харьковского общества любителей природы» (1912-1918).

Слід зазначити, що Харківське товариство аматорів природи в 1917р. вперше в Росії підготувало список «Пам'ятки природи Харківської губернії, що підлягають охороні з точки зору земельного питання». Зазначений перелік включав унікальні куточки незайманої природи (степи, ліси, болота, крейдові схили), що підлягали заповіданню. Цей цікавий документ зберігається в Харківському національному університеті.

В 1918р. під редакцією В. І. Талієва був надрукований один з перших посібників з народознавства «Природа и население Слободской Украины: Харьковская губерния». У ньому охарактеризована рослинність Харківської губернії, насамперед унікальних куточків природи, які потребують охорони: крейдових крутосхилів, солончаків, мохових та сфагнових боліт. Особливе значення надавалось збереженню цілинних степових ділянок як еталонів первісної природи Слобожанщини. Саме з цього приводу В. І. Талієв наголошує: «Чи дійсно в інтересах батьківщини і всього народу — знищити ті останні залишки, які випадково до цього часу збереглися?». Його хвилювала доля типових представників різнобарвного степового різнотрав'я: горицвіту весняного, тюльпана Шренка, півонії тонколистої. Про останній вид В. І. Талієв писав: «Цю красиву квітку можна було б назвати національною квіткою України, тому що колись вона заливала своїми чудовими барвами весь степ у Полтавській губернії».

Перша нарада природознавців України, на якій природоохоронна тематика зайняла провідне місце, відбулася в Києві 3-6 серпня 1918р. Доповідачі - В. І. Талієв, П. А. Тутковський, В.Ф. Ніколаєв, О. А. Яната, К.М. Залеський, Л. Портенко - запропонували взяти під охорону низку територій первісної природи й оголосити їх заповідними.

Після громадянської війни відновилася робота по вивченню пам'яток природи України, яку очолила секція охорони природи (з 1924 р.- комісія) при Сільськогосподарському Науковому Комітеті України (СГНКУ) (1918-1927 рр.), на чолі з видатними зоологами М.В. Шарлеманем, В.Г. Аверіним та професором ботаніки О. А. Янатою. Одночасно при Наркомосвіті була організована центральна та крайова інспектура у справі охорони пам'яток природи. Харківський регіон цієї інспектури очолив видатний ботанік, учень В. І. Талієва — Є. М. Лавренко.

Важливе значення для організації охорони пам'яток природи мала постанова ВУЦВК від 16 червня 1926р. «Положення про пам'ятки культури й природи», згідно з якою всі питання, щодо охорони пам'яток природи в Україні вирішував Народний Комісаріат Освіти (а саме: Управління науковими установами) та його місцеві органи. Поряд з цим, з метою сприяння Наркомзему в цій справі в 1928р. був організований Український комітет охорони пам'яток природи (УКОПП) як орган міжвідомчого складу і значення.

В цей час в Україні було виявлено та взято на облік близько 2000 пам'яток природи. У 1925р. Є. М. Лавренко разом з професором Д. Г. Віленським вперше описали солончаки в урочищі «Горіла Долина» (біля ст. Занки) з реліктовою рослинністю ксеротермічного періоду. В 1928 р. поблизу ст. Краснопавлівка (Лозівський район) ботаніки М.І. Котов і О. Прянішников описали 7 ділянок цілинного степу; полтавські ботаніки В. Ф. Ніколаєв, С. О. Іллічевський — декілька ділянок цілинних степів у південно-східних районах Полтавщини, які нині входять до Харківської області (Зачепилівський, Красноградський, Сахновщинський, Кегичівський райони). У 1927 р. Є. М. Лавренко у басейнах рр. Псьол, Ворскла, Мерло, Уда, Сів. Донець виявив і дослідив сфагнові та гіпнові болота, які потребують охорони.

В. Г. Аверін, голова Всеукраїнського товариства мисливців та рибалок (ВУТМР) і редактор багатьох мисливських журналів та газет, надавав особливого значення питанням охорони рідкісних та зникаючих видів української фауни: хохулі, бабака, тхора-перев'язки, зубра, рисі, бобра, вухатого їжака, гуменника, фазана, куріпки білої, дрохви, хохітва, білої чаплі, української міноги, стерляді, жуків-стрибунів тощо. На I-му Всеросійському з'їзді охорони природи, що відбувався в Москві у вересні 1929р., В.Г. Аверін у своїй доповіді навів великий список підготовлених до заповідання природоохоронних об'єктів України. Серед них був Донецький державний лісовий заповідник в урочищі «Хомутки» (біля с. Коропове). Тут збереглися старі заплавні ліси з могутніми дубами та осоками, де існувала велика колонія сірих чапель та гніздилися орлани-білохвости. Іншим об'єктом, який пропонувалося заповідати, були ліси Ізюмського лісництва.

Є. М. Лавренко та П. С. Погребняк (1929) у статті «Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона» детально охарактеризували лісові масиви Харківщини, що підлягали охороні. Це бори піщаної тераси («Задонецький» та «Бишкінський»); правобережна діброва біля с. Гайдари Зміївського району; заплашний дубовий ліс (урочище «Хомутки») з дуже великою старицею р. Сів. Донець (озеро «Біле»). Частина з них на той час була оголошена заповідними територіями. Таким чином обґрунтовувалась необхідність створення великого заповідника. Крім того, автори вважали за необхідне заповідати у районі при-донецьких степів великий байрачний дубовий ліс (біля ст. Моначинівка, Куп'янського повіту); типовий байрачний ліс «Баюрки» (радгосп «Червона хвиля» біля с. Великий Бурлук), на узліссі якого зростало багато рідкісних видів степових рослин та мешкала колонія бабаків. Саме тут проходить східна межа ареалів багатьох видів рослин. Вони вказували, що заслуговують на заповідання цінні ділянки соснового лісу в Близньомалинівській дачі Чугуєво-Бабчанського навчально-дослідного лісництва, соснові насадження на крейді на правому березі р. Сів. Донець поблизу м. Слов'яногірська, сфагнове болото «Мохувате» біля с. Гаврилівка в Дергачівському лісництві.

На жаль, подальша природоохоронна робота щодо розширення мережі заповідних територій після 1930 р. була припинена. Сама ідея охорони природи була піддана нищівній критиці і визнана «шкідницькою теорією, що заважає будувати світле майбутнє». З числа запроектованих у 1929р. заповідників Харківської області залишилося лише три заповідники обласного значення:

«Великобурлуцький» (загальна площа близько 500 га) на території радгоспу «Червона хвиля» для охорони бабака;

«Гомільшанський» (2067 га) в околицях Коропового і Зайцевого хуторів Зміївського району, як один із найкращих дубових пралісів, де зустрічалися рідкісні види рослин, а також мешкали дикі кози, норка, сіра чапля, голуб-синяк, орел-карлик тощо;

«Чернеччина» (2462 га) в Ізюмському лісгоспі - старий заплавний ліс, де зростали дуби-велетні (до 4м в обхваті) та мешкали рідкісні в Харківській області види тварин: орлан-білохвіст, соколи, скопа, сірий журавель, багато диких кіз, видра, норка.

Але й ці заповідники обласного значення так і залишилися лише на папері. Розпорядженням облвиконкому за № 535 від 8 жовтня 1950р. заповідники «Гомільшанський», «Великобурлуцький» та «Чернеччина» були визнані непотрібними і виключені зі складу заповідних територій. Через деякий час, на базі двох цих заповідників, рішенням облвиконкому за № 291 від 26 лютого 1951р. були тимчасово створені мисливські заказники: «Чернеччина», площею 22 тис. га на 5 років, і «Червона хвиля», площею 10 тис. га на 3 роки.

У повоєнний період були остаточно розорані Кир'янівський, Кочинівський, Мовчанівський степи та багато степових ділянок у південно-західних районах області.

Сучасна мережа об'єктів ПЗФ області почала створюватися з 1960р., коли були затверджені як заповідні об'єкти чотири парки-пам'ятки садово-паркового

З 1996 р. формування мережі ПЗФ пов'язане з роботою наукових співробітників лабораторії проблем природних територій та об'єктів особливої охорони Українського науково-дослідного інституту екологічних проблем. Ця лабораторія забезпечує наукове обґрунтування розширення та оптимізації мережі ПЗФ області. Її співробітниками здійснено детальне обстеження сучасного стану біоти Харківської області, виявлені малопорушені території зі значним ландшафтним та біологічним різноманіттям. На підставі цього складені та затверджені обласною Радою списки видів рослин, які занесені до Червоного списку Харківської області.

В результаті копіткої роботи колективу лабораторії за останні роки до заповідного фонду області включено близько 60 нових територій. Серед них — національний природний парк «Гомільшанські ліси», створений у 2004р. на площі 14314,8 га, майже 50 заказників місцевого значення, два регіональних ландшафтних парки, пам'ятки природи, дендропарк, заповідне урочище.

Загальна площа заповідних територій та об'єктів ПЗФ області розширилась більше ніж вдвічі, а відсоток заповідності зріс від 0,6 до 1,69 % .

Співробітники лабораторії здійснили кадастрову оцінку існуючих заповідних об'єктів Харківської області. В результаті детальних досліджень визначений сучасний стан територій ПЗФ, виявлені рослинні угруповання, види рослин і тварин, які підлягають охороні. Це дозволило встановити репрезентативність рідкісної фітобіоти та тваринного світу заповідних об'єктів Харківщини.

Значну роботу з вивчення біорізноманіття низки територій області, перспективних для заповідання, тривалий час здійснюють викладачі та науковці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Важливе значення для подальшого розвитку заповідної справи в регіоні має рішення обласної Ради XII сесії XXII скликання від 20 листопада 1997р. про затвердження переліку 199 цінних природних територій та об'єктів, що резервуються для наступного віднесення їх до ПЗФ Харківської області. Вони розташовані у всіх адміністративних районах області.

Розвиток мережі територій та об'єктів ПЗФ області на сучасному етапі пов'язаний зі створенням екологічної мережі відповідно до Законів України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» та «Про екологічну мережу України».

Території ПЗФ в складі екомережі будуть виконувати функції центрів біологічного та ландшафтного різноманіття. Передбачається збільшення відсотку заповідності в області за цей період до 3,5%.

Всі роботи з формування оптимальної мережі ПЗФ в області здійснюються завдяки широкій підтримці державного управління екології та природних ресурсів в Харківській області.

Природно – заповідний фонд і система природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні.

Природно-заповідний фонд (ПЗФ) Харківської області складають природні комплекси та об'єкти, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природного різноманіття ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Природно-заповідний фонд Харківської області є складовою частиною національної системи ПЗФ і включає 220 територій та об'єктів загальною площею 52943,9 га, що становить 1,69% від усієї площі Харківщини.

Серед територій та об'єктів ПЗФ переважають заказники - 70% (ландшафтні, гідрологічні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, загальногеологічні).

У Харківській області єдина територіальна система природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, досі остаточно не сформована.

Типи територій, які є складовими частинами цієї системи, поки що розвиваються кожна окремо. Природно-заповідний фонд займає площу - 52943,97 га, курортні та лікувально-оздоровчі території - 1200,0 га, рекреаційного призначення - 4400,0 га, водно-болотні угіддя - 68550,0 га, полезахисні та інші захисні насадження - 103015,0 га.

Таким чином, загальна площа типів територій та об'єктів, які повинні складати єдину територіальну систему природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні в області, становить 230108,97 га. Площа екологічної мережі остаточно ще не підрахована, тому що вона поки що знаходиться в стадії проектної розробки.

У 70-ті роки біологи Харківського державного університету знову поставили питання про необхідність збереження на Харківщині степових, лісових, лучних, болотних та інших угруповань як резерватів генетичного фонду рослин і тварин.

У 1977 р. на території Великобурлуцького району було створено два заказники республіканського значення: «Катеринівський» (527 га) і «Великобурлуцький» (326 га) для збереження поселення реліктової популяції бабака.

Основа сучасної мережі територій та об'єктів ПЗФ Харківської області закладена в 1980-84 рр. Завдяки активній природоохоронній діяльності відомого ентузіаста заповідної справи О. П. Баска, в той час — начальника Харківської обласної інспекції з охорони природи, були затверджені більшість лісових, ботанічних, ентомологічних заказників, заповідних урочищ та пам'яток природи місцевого значення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Природно-заповідний фонд Харківської області: довідник / О.В. Клімов [та ін.]. - Х.: Райдер, 2005. - 304 с.
2. Нестеренко З.Н. Зеленое богатство Харьковщины: путеводитель. – 2-е изд., испр. и доп. – Х.: Прапор, 1983. – 84 с., 16 л. ил.
3. Харьков: путеводитель / С.Посохов, О.Денисенко, И.Байда, Д.Долгополов; фот. В.Бысова, Л.Литвина. - Х.: Золотые страницы, 2004.- 176с.
4. Саппа Н.Н. Харьковщина заповедная: путеводитель / Н.Н. Саппа. - Х.: Прапор, 1987.-118с., 16л.: ил.
5. Орленко И.А. Тур о Харькове: путеводитель / И.А. Орленко - Х.:Прапор, 1986.- 167с., 20л.ил.
6. Фролов В.А. Рыбалка и отдых на водоемах Харьковщины / В.А. Фролов - Х.: Рубин, 1999. - 112с., :ил.
7. Фролов В.А. В лодке с удочкой и надеждой: записки туриста–лодочника / В.А.Фролов. - Х.: Рубикон, 1998. - 160с.
8. Національний природний парк „Гомільшанські ліси”// Україна Інкогніто. - Режим доступа: http://ukrainainkognita.org.ua/pzf/ZAP_NPP/Gom_lisyNPP.htm
9. Катеринівський: загальнозоолог. заказник загальнодержавного значення // Природно–заповідний фонд Харківської області. - Режим доступа: <http://www.pzf.jsno-net.ru/Velikoburluk/Katerinivsk9.htm>
10. Ізюмська лука: регіон. ландшафт. парк // Природно–заповідний фонд Харківської області. - Режим доступа: <http://www.pzf.jinonet.ru/Balakleya/IzumLuka212.htm>
11. Печенізьке поле: регіон. ландшафт. парк // Природно–заповідний фонд Харківської області. - Режим доступа : <http://www.pzf.jinonet.ru/PechenPole185.htm>
12. Великобурлуцький степ: регіон. ландшафт. парк // Природно–заповідний фонд Харківської області. - Режим доступа: <http://www.pzf.jinonet.ru/Velikoburluk/VelikoburlukStep188.htm>
13. Природні заповідники, парки та пам’ятки природи Харківської області // Україна Інкогніто. - Режим доступа: <http://ukrainainkognita.org.ua/pzf/Ukr/HOME%20UKR.htm>
14. Природно–заповідний фонд Харківської області: Офіц. сайт. - Режим доступа: <http://www.pzf.jino-net.ru/index.htm>
15. Туристичний та курортно-рекреаційний комплекс Харківської області // Український видавничий портал. - Режим доступа: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ukrtour2007/27/157.htm>
16. Харківська область. 2007: [зб. матеріалів / Харк. обл. держ. адмін.]. - Х.: Харк. обл. держ. адмін., 2007. - 27с.
17. История города Харкова XX столетия / А.Н. Ярмыш, С.И. Посохов, А.И. Эпштейн и др. - Х. : Фолио; Золотые страницы, 2004. – 686 с.
18. Рутинський М.Й. Географія туризму України: навч.-метод. посіб. / М.Й. Русинський. - 2-ге вид., перероб. і допов. - К.: Центр навчальної літ., 2004. - 159с.
19. Изюмский дендропарк «Кременец» / Сост.: П.Т. Журова, В.А. Манойло. - Х.: Прапор, 1995. - 26 с.